

Martinus
Nijhoff

Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat

Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat

Martinus
Nijhoff
uitgevers

Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat

Demografie, economie, maatschappij en cultuur in
West-Europa, 1450-2000

B.M.A. de Vries (red.)
L. Heerma van Voss
J. Th. Lindblad
T.A.H. de Nijs
D.J. Noordam
G.C. Quispel
P.H.H. Vries

Derde, geheel herziene druk

Martinus Nijhoff *uitgevers* Groningen

Ontwerp omslag: Studio Martinus Nijhoff *uitgevers*
Ontwerp binnenwerk: Studio Martinus Nijhoff *uitgevers*

5, 6, 7, 8 / 14, 13, 12, 11

Copyright © 2000, Martinus Nijhoff *uitgevers* Groningen, The Netherlands

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van art. 16b en 17 Auteurswet 1912 dient men de daarvoor verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht, Postbus 882, 1180 AW Amstelveen. Voor het overnemen van één of enkele gedeelten uit deze uitgave in bloemlezingen, readers of andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

ISBN (ebook) 978 90 01 84992 4
ISBN 978 90 68 90519 9

Verantwoording

Dit handboek is oorspronkelijk geschreven als inleiding voor eerstejaarsstudenten geschiedenis aan de (Rijks)Universiteit van Leiden. Het boek bleek al snel ook buiten deze groep aandacht te krijgen, omdat het ook op andere universiteiten en hogescholen wordt gebruikt. Daarnaast bestaat het lezerspubliek uit docenten geschiedenis en geïnteresseerde leken.

Na de eerste editie uit 1987 kwam in 1994 een tweede herziene uitgave. Maar deze derde versie van het handboek is grondiger omgewerkt dan de vorige. Dat is mede te danken aan de twee nieuwe auteurs, Thimo de Nijs en Lex Heerma van Voss, die delen van de sociale geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw voor hun rekening namen. De eindredactie en coördinatie lagen in handen van Boudien de Vries.

Aan het boek zijn, zoals gebruikelijk, een literatuurlijst toegevoegd en een register dat het opzoeken van begrippen en namen vergemakkelijkt.

Dit handboek kwam tot stand op initiatief van onze te vroeg overleden collega Herman Diederiks. Wij dragen deze nieuwe druk op aan zijn gedachtenis.

L. Heerma van Voss
J.Th. Lindblad
T.A.H. de Nijs
D.J. Noordam
G.C. Quispel
B.M.A. de Vries
P.H.H. Vries

Inhoud

Inhoud

Inleiding 13

Deel I

De periode van de vijftiende tot het einde van de achttiende eeuw

1 Demografische ontwikkelingen 17

D.J. Noordam

- 1.1 Inleiding 17
- 1.2 De totale bevolking 17
- 1.3 Bevolkingsdichtheid en urbanisatie 19
- 1.4 Het klassieke demografische patroon 20
- 1.5 Robert Malthus 22
- 1.6 Sterfte: de *positive checks* 23
- 1.7 Sterfte: structurele kenmerken 27
- 1.8 Huwelijk: een *preventive check* 30
- 1.9 Geboorte en vruchtbaarheid 32
- 1.10 Leefijdsopbouw 34
- 1.11 Twee demografische systemen 36
- 1.12 Migratie 37
- 1.13 Tolerantie en sociale controle 38
- 1.14 Het klassieke gezin 39
- 1.15 Partnerkeuze 41
- 1.16 Rolpatronen 42
- 1.17 Normen en waarden 44
- 1.18 Conclusie 45

2 De agrarische sector 49

P.H.H. Vries

- 2.1 Inleiding 49
- 2.2 Een agrarische samenleving 53
- 2.3 De traditionele dorpsgemeenschap omstreeks 1450 53
- 2.4 Veranderingen in de traditionele dorpsgemeenschap 57
- 2.5 De tweede lijfeigenschap in Oost-Europa 57
- 2.6 Het lot van de 'vrije' boer in het Westen 60
- 2.7 Een samenleving van kleine boeren: Frankrijk 61
- 2.8 Het *peasant*-model 66
- 2.9 Het *specialisation*-model 67
- 2.10 Engeland: heren, pachters en landarbeiders 69
- 2.11 De Republiek: de boer als gespecialiseerd ondernemer 73
- 2.12 Samenvatting: toenemende polarisatie 75

3 Nijverheid en handel: het handelskapitalisme 79

P.H.H. Vries

- 3.1 De allesoverheersende rol van de landbouw 79
- 3.2 Het kleine ambacht en de gilden 82
- 3.3 Grootschalige productie: manufactuur en huisnijverheid 83
- 3.4 De koopman als centrale figuur 88
- 3.5 De trek naar het platteland 90
- 3.6 Het belang van de internationale handel 95
- 3.7 Overheid en ondernemer: het mercantilisme 103
- 3.8 Samenvatting 106

4 Economische groei en welvaart 109

P.H.H. Vries

- 4.1 Modellen van preindustriële economische groei 109
- 4.2 De 'lange zestiende eeuw' 114
- 4.3 De zeventiende eeuw: Gouden Eeuw en tijd van crisis 119
- 4.4 De achttiende eeuw 123
- 4.5 De toename van productie en productiviteit: de landbouw 126
- 4.6 De toename van productie en productiviteit: nijverheid en handel 130
- 4.7 Economische groei vóór de Industriële Revolutie 132

5 Staatsvorming, sociale structuren en mentaliteit 135

G.C. Quispel

- 5.1 Inleiding 135
- 5.2 De sociale structuur: algemene kenmerken 136
- 5.3 De opkomst van moderne staten 139
- 5.4 Rationeel gezag 141
- 5.5 Verschillen in staatsvorming 144

- 5.6 Engeland: veel kansen voor de burgerij 145
- 5.7 Frankrijk: een gesloten standensamenleving 149
- 5.8 De Republiek: burgers aan de macht 152
- 5.9 Duitsland: mislukte centralisatie 155
- 5.10 Pruisen: een sterke en hiërarchische staat 156
- 5.11 Steden en staten 157
- 5.12 De sociale structuur van de steden 159
- 5.13 De dorpsgemeenschappen 161
- 5.14 Cultureel-mentale ontwikkelingen: rationalisering 162
- 5.15 Disciplinerings: armoede en sociale politiek 165
- 5.16 Disciplinerings: volkscultuur en elitecultuur 168
- 5.17 Individualisering 170
- 5.18 Tegenkrachten 173
- 5.19 Samenvatting 177

Deel II

De periode sedert het einde van de achttiende eeuw

6 Demografische ontwikkelingen 183

D.J. Noordam

- 6.1 Inleiding 183
- 6.2 Bevolkingsgroei 184
- 6.3 Sterfte op kortetermijn 185
- 6.4 Sterfte: trends in de langetermijnontwikkelingen 186
- 6.5 Sterfte: oorzaken van de langetermijnontwikkelingen 189
- 6.6 Celibaat en samenwonen 191
- 6.7 Leeftijd bij eerste huwelijk en endogamie 193
- 6.8 Echtscheiding 194
- 6.9 Geboorte en vruchtbaarheid 195
- 6.10 Illegitimiteit 197
- 6.11 Leeftijdsopbouw en afhankelijkheidsgraad 198
- 6.12 Migratie 199
- 6.13 Urbanisatie 201
- 6.14 De demografie in de moderne tijd 202
- 6.15 De grote breuk, 1750-1850 204
- 6.16 De demografische transitie 204
- 6.17 Het moderne gezin 205
- 6.18 *Gender* 208
- 6.19 Levenscyclus 209
- 6.20 Zorg van de overheid en particulieren voor het moderne gezin 210
- 6.21 De bloei van het moderne gezin 212
- 6.22 De demografische revolutie 213
- 6.23 Conclusie 215

7 De Industriële Revolutie 219

B.M.A. de Vries

- 7.1 Inleiding 219
- 7.2 Preïndustriële en moderne economische groei 220
- 7.3 Demografie en economie 228
- 7.4 Landbouw 229
- 7.5 Transport 233
- 7.6 Industriële ontwikkeling: katoen en ijzer 236
- 7.7 De betekenis van de internationale handel 244
- 7.8 Ondernemers, investeringen en overheid 245
- 7.9 Levensstandaard en economische groei 247
- 7.10 Rostow en de *take-off* in Engeland 251

8 Groei en depressie: 1850-1940 253

B.M.A. de Vries en J.Th. Lindblad

- 8.1 Inleiding 253
- 8.2 Duitsland: de 'Eerste' en 'Tweede' Industriële Revolutie 254
- 8.3 Frankrijk: op zoek naar een Industriële Revolutie 260
- 8.4 Nederland: commercieel en agrarisch succes 264
- 8.5 Engeland: spil van de internationale handel 270
- 8.6 De agrarische depressie 276
- 8.7 1918-1929: opnieuw vertrouwen in de economische groei 279
- 8.8 Crisis en depressie 282

9 Groei en stagnatie: de naoorlogse economie 291

J.Th. Lindblad en B.M.A. de Vries

- 9.1 Inleiding 291
- 9.2 Herstel en wederopbouw 291
- 9.3 Ongekende economische groei 293
- 9.4 Aanpassing aan veranderende omstandigheden 300
- 9.5 Europese economische integratie 305

10 De negentiende eeuw: dominantie van de burgerij 315

G.C. Quispel, T.A.H. de Nijs en B.M.A. de Vries

- 10.1 Inleiding 315
- 10.2 Geleidelijke afbraak van oude verbanden 315
- 10.3 De opkomst van de natiestaat 318
- 10.4 Burgers worden onderdanen 321
- 10.5 Klassenstrijd: de marxistische ideologie 324
- 10.6 De consolidatie van de macht van de adel 327
- 10.7 De burgerij als spil van de samenleving 330
- 10.8 De kleine burgerij: winnaars en verliezers 335
- 10.9 Het onzekere bestaan van de arbeidersklasse 337

11 De hoogtijdagen van de klassenmaatschappij 345

L. Heerma van Voss

- 11.1 Inleiding 345
- 11.2 Het voorbeeld: de Engelse arbeidersklasse 347
- 11.3 Frankrijk: samenwerking socialisten en communisten 349
- 11.4 Duitsland: goed georganiseerde centrale vakbonden 351
- 11.5 Nederland: een verzuilde arbeidersbeweging 354
- 11.6 Migratie, op zoek naar een beter bestaan 356
- 11.7 De agrarische wereld 358
- 11.8 De elite: gevestigden en nieuwkomers 360
- 11.9 Oude en nieuwe middengroepen 363
- 11.10 Relaties tussen de sociale groepen 366
- 11.11 Vrijtijdsbesteding: volkscultuur, arbeiderscultuur, massacultuur 368
- 11.12 De eerste feministische golf 373
- 11.13 Groeiende ontkerkelijking 378
- 11.14 Nationale eenwording 380
- 11.15 Crisis en werkloosheid 383

12 Verzorgingsstaat en welvaart 385

L. Heerma van Voss

- 12.1 De verzorgingsstaat 385
- 12.2 Groeiende welvaart 391
- 12.3 Drie generaties 394

Lijsten van tabellen, grafieken en afbeeldingen 403

Literatuur 407

Over de auteurs 414

Illustratieverantwoording 416

Register 417

Inleiding

In dit boek over de ontwikkelingen van een agrarische samenleving in het midden van de vijftiende eeuw naar de verzorgingsstaat aan het einde van de twintigste, staan vier West-Europese landen centraal. Twee daarvan, Engeland en Nederland, behoorden tussen 1450 en 1750 tot de meest ontwikkelde samenlevingen van West-Europa, terwijl de andere twee, Duitsland en Frankrijk, als minder 'modern' golden. De ontwikkelingen van deze staten worden in het eerste deel van het boek dat in de tweede helft van de achttiende eeuw eindigt, gevolgd. Hierbij komen demografische, economische en sociaal-mentale aspecten aan de orde. Deze thema's worden, waar mogelijk, in onderlinge samenhang besproken.

In de tweede helft van de achttiende eeuw worden de verschillen tussen de vier landen groter, omdat zij elk op een ander tijdstip gingen industrialiseren. Bovendien blijven ook de landen, die geïndustrialiseerd zijn hun 'agrarische trekken' nog lang, soms zelfs tot in de twintigste eeuw, behouden. De ontwikkelingen in de periode 1750-2000 worden uitgewerkt in het tweede deel van dit boek. Ook nu komen de drie thema's van het eerste deel van het handboek aan bod. De verschillen tussen de vier landen worden na circa 1880 kleiner, omdat de industrialisatie en de toenemende bemoeienis van de staat in het economische en sociale leven, hun invloed deden gelden. Maar pas na de Tweede Wereldoorlog blijken de samenlevingen snel naar elkaar toe te groeien. Dat is mede het gevolg van de komst van de verzorgingsstaat, die in dit handboek aan het einde van ontwikkelingen staat, die meer dan een half millennium duurden.

Het unieke van deze aanpak ligt zowel in de systematische vergelijking tussen de vier landen als in het lange tijdsbestek. De concentratie op deze vier landen biedt de gelegenheid om naast overeenkomsten ook belangrijke verschillen met voldoende diepgang te behandelen. Voor de lange periode, die dit boek omspant, is gekozen omdat alleen op deze manier de mogelijkheid bestaat om naast de contrasten tussen de preïndustriële en industriële samenleving ook de continuïteit in de langetermijntwikkeling te analyseren. Zo ontstaat een beeld dat aan de nuances recht doet, zonder de grote lijn aan te tasten. Ook de illustraties, grafieken, tabellen en schema's, die een belangrijk onderdeel van het boek vormen, dragen hieraan bij.

Deel I

De periode van de vijftiende tot het einde van de
achttiende eeuw

1

Demografische ontwikkelingen

D.J. Noordam

1.1 Inleiding

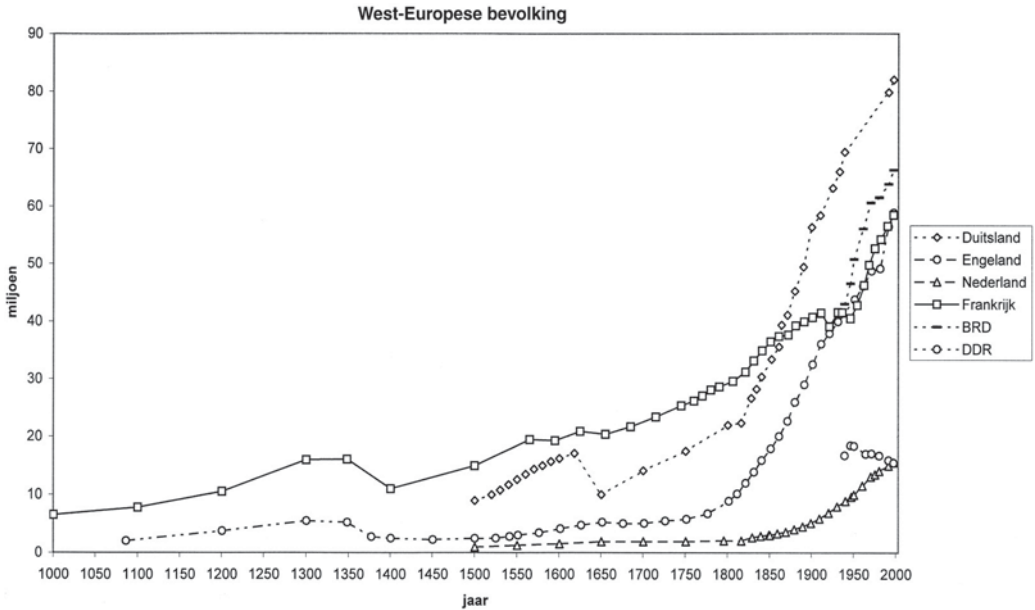
Bij de demografische ontwikkelingen komen de veranderingen in de omvang van de bevolking (groei of vermindering) aan de orde. Ook de sterfte, het huwelijk, de vruchtbaarheid en de migratie zijn onderdelen van de studie van de bevolking in het verleden, de historische demografie. Op elk van deze gebieden zijn er voor de periode tussen het midden van de vijftiende en het einde van de achttiende eeuw, grote verschillen te constateren met de demografische omstandigheden in de negentiende en de twintigste eeuw. In dit hoofdstuk komt eerst de omvang van de bevolking in de vier landen Duitsland, Engeland, Frankrijk en Nederland ter sprake. De demografische ontwikkeling van elk van deze staten is in de periode vóór 1600 overigens moeilijk te bepalen. Dit geldt met name voor Duitsland. Maar ook in Engeland, Frankrijk en Nederland zijn de eerste volkstellingen pas aan het einde van de achttiende eeuw of zelfs later gehouden. Daarom zijn de meeste cijfers over het totaal aantal inwoners in dit hoofdstuk niet meer dan –vaak wel verantwoordschattingen. Na de omvang van de bevolking volgt een overzicht van de vier genoemde demografische kenmerken. In het laatste deel van dit hoofdstuk worden gezins- en huishoudensvormen met daarin de positie en macht van de leden van het gezin behandeld.

1.2 De totale bevolking

In grafiek 1.1 wordt het aantal inwoners van de vier landen weergegeven.

Grafiek 1.1

De bevolking van Duitsland, Engeland, Nederland en Frankrijk 1000-2000

Bron C. McEvedy & R. Jones, *Atlas of world population history* (Harmondsworth 1978).
 B.R. Mitchell, *International historical statistics. Europe 1750-1988* (New York 1992). E.A.
 Wrigley en R.S. Schofield, *The population history of England 1541-1871, A reconstitution*
 (Londen 1981) 528-529. C. Pfister, *Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie
 1500-1800* (München 1994) 10. J. Dupâquier e.a., *Histoire de la population française, II-
 IV* (Parijs 1988). J.A. Faber e.a., 'Population change and economic developments in
 the Netherlands: a historical survey', *A.A.G. Bijdragen* 12 (Wageningen 1965) 110.

Als de bevolkingscijfers van 1750 worden vergeleken met die van 1500, valt op dat het aantal inwoners in elk van de vier staten was gegroeid. Toch waren de verschillen in de totale bevolking aanzienlijk (zie tabel 1.1).

Tabel 1.1

De bevolking van de vier West-Europese staten in 1500 en 1750, in miljoenen

	1500	1750
	(miljoen)	
Frankrijk	15,0	24,0
Duitsland (grenzen 1914)	9,0	17,5
Engeland en Wales	2,8	5,8
Nederland	0,95	1,9

Bron zie grafiek 1.1

De meeste landen kenden in de periode 1450-1750 een vrijwel ononderbroken groei. Alleen Duitsland verloor, als gevolg van oorlogshandelingen, in de eerste helft van de zeventiende eeuw veel inwoners. Hier groeide de bevolking echter weer na 1650. In Engeland was dat toen ook het geval, maar in de twee andere landen stagneerde het aantal inwoners enigszins in de periode 1650-1750. Dit hing samen met een stabilisatie of soms zelfs een vermindering van de economische groei. Uit deze ontwikkelingen blijkt dat een toename van de bevolking in de vroegmoderne tijd zeker niet iets vanzelfsprekends was, zoals later meestal wel het geval zou zijn.

1.3 **Bevolkingsdichtheid en urbanisatie**

Duitsland, Engeland, Frankrijk en Nederland behoorden tot de dichtstbevolkte staten van Europa. In 1300 telden zij meer dan 31 inwoners per km², terwijl het Europese gemiddelde toen op 20 lag. De groei van de bevolking van Europa was in de volgende vier en een halve eeuw aanzienlijk want de bevolkingsdichtheid nam toe tot 30 inwoners per km². Maar het tempo van de groei van het aantal inwoners in de vier West-Europese landen verschilde: de beide Noordwest-Europese staten Nederland en Engeland lagen boven het Europese gemiddelde van 80 procent, de twee continentale samenlevingen Duitsland en Frankrijk eronder. Toch was groei in elk van deze staten, voor twintigste-eeuwse begrippen, bescheiden. Geen van hen kende in de periode 1300-1750 een jaarlijkse bevolkingstoename van meer dan 0,4 procent.

De sterke groei in de vier West-Europese landen wijst erop dat deze staten de mogelijkheden bezaten de problemen, verbonden met de aanwezigheid van meer inwoners, op te lossen. Uit het feit dat de bevolking steeds kon blijven groeien, blijkt dat men in staat bleef om steeds grotere aantallen mensen van het benodigde te voorzien. Hiermee verschilde de demografische ontwikkeling van een eerdere periode van groei, waaraan in het midden van de veertiende eeuw een abrupt einde was gekomen.

De problemen verbonden met demografische groei en een sterke bevolkingsdichtheid waren het grootst in gebieden met veel steden. In het westen van Nederland bedroeg de urbanisatiegraad, het percentage mensen dat in een stad woonde, circa 1525 al 44 per km², in 1750 zelfs 61. Een stad is in deze berekening gedefinieerd als een plaats met minimaal 2500 inwoners. Een andere maatstaf om te bepalen of men oplossingen voor de toename van het aantal inwoners had gevonden, ligt in de groei van de grote steden, de metropolen. In tabel 1.2 wordt het aantal inwoners van de grootste steden (tenminste in 1750) in elk van de vier landen gegeven.

Tabel 1.2
Aantal inwoners van vier metropolen, 1500-1750

	1500	1650	1750
Parijs	100 000	430 000	576 000
Londen	40 000	400 000	675 000
Amsterdam	14 000	175 000	210 000
Berlijn	12 000	12 000	90 000

Bron Jan de Vries, *European urbanization, 1500-1800* (Londen 1984) 270-275.

Uit tabel 1.2 blijkt dat elk van de metropolen tussen 1500 en 1750 sterk groeide. Het meest spectaculair was de bevolkingstoename van Londen, van 40 000 inwoners naar 675 000. Deze stad is ook om die reden als een 'engine of growth' gezien. Maar Londen was, net als de drie andere metropolen, een soort parasiet. Zij hadden om demografisch en economisch te blijven groeien het platteland hard nodig. Waarom dit het geval was en welke factoren hierbij een rol speelden, komt hierna op verschillende plaatsen nog aan de orde.

Van de drie andere metropolen groeide Amsterdam relatief het sterkst. De toename van het aantal inwoners in Parijs en Berlijn bleef hierbij enigszins achter.

Uit deze voorbeelden van groei van de totale bevolking van de vier landen, de bevolkingsdichtheid en urbanisatie valt nu al te concluderen hoe ingewikkeld de demografische structuur van de vroegmoderne tijd was.

1.4 Het klassieke demografische patroon

De complexiteit van het klassieke demografische patroon valt goed te illustreren aan de hand van een uitgewerkt voorbeeld. De kerncijfers die hier worden gebruikt komen in de volgende paragrafen overigens uitgebreid aan de orde.

Voor dit doel moeten we een demografisch type construeren, dat op elk gebied het gemiddelde vertegenwoordigde. Deze 'demografische ideaalmoeder' trouwde dus op de gemiddelde leeftijd, kreeg het gemiddeld aantal kinderen en had een man met wie zij het gemiddeld aantal huwelijksjaren doorbracht. Het meeste materiaal dat bekend is om tot een dergelijke berekening te komen, stamt uit Frankrijk. We gaan dan ook uit van duizend 'modale' Franse meisjes die tussen 1740 en 1749 werden geboren. Doordat een deel van deze groep in de tweede helft van de achttiende eeuw leefde, wordt hiermee tevens de continuïteit van het klassieke demografische patroon in de volgende periode aangegeven.

De levenskansen van deze meisjes waren bij geboorte uiteraard veel lager dan nu. De levensverwachting, het aantal jaren dat men gemid-

deld nog te leven heeft, bedroeg in de periode 1740-1749 bij de geboorte ruim 25 jaar. Deze Franse meisjes waren daarmee slechter af dan meisjes in Noordwest-Europa. Natuurlijk betekent dit aantal niet dat geen van de pasgeborenen ouder werd dan 25 jaar. Betrekkelijk veel van de Franse vrouwen maakten de Franse Revolutie nog mee of zelfs de Restauratie. Dit grote verschil tussen de lage levensverwachting bij geboorte en het niet geringe aantal jaren gedurende welke een deel van hen leefde, ontstond doordat een groot aantal kinderen als zuigeling, dus tijdens het eerste levensjaar, overleed. Na één jaar waren er van de 1 000 meisjes nog maar 725 over. De zuigelingensterfte bedroeg dus 275 pro mille en dat was naar achttiende-eeuwse maatstaven niet echt hoog. De sterfte in het tweede jaar was lager dan die onder de zuigelingen, maar toch nog aanzienlijk. Hetzelfde geldt voor het derde levensjaar. Als ten slotte de groep meisjes wordt bekeken op 25-jarige leeftijd, blijken de gelederen behoorlijk uitgedund te zijn: niet meer dan 416 meisjes waren toen over. Op deze leeftijd was meestal de beslissing gevallen over het al dan niet trouwen. Het deel van de groep dat ongehuwd bleef, kan op circa 10 procent worden gesteld. Er trouwden op de gemiddelde huwelijksleeftijd van 26 jaar dus 374 vrouwen, van wie de meesten (circa 90 procent) later kinderen kregen. Doordat deze Franse vrouwen meestal erg 'braaf' waren, brachten ze geen onwettige kinderen ter wereld en trouwden ze ook niet als zwangere bruid. Het eerste kind uit een pas gevormd gezin werd na één jaar geboren, het laatste als de moeder 40 was. Deze dertien jaar vruchtbaarheid leverde niet elk jaar een kind op. Het interval, de periode tussen twee opeenvolgende geboorten, was bij deze vrouwen 26 maanden. Dit betekent dat de hele groep van 374 getrouwde vrouwen in totaal 2 191 zuigelingen ter wereld bracht, of gemiddeld 5,8 per vrouw. De verhouding tussen de geslachten, de seksratio, was bij deze pasgeborenen 105: er werden, evenals in de twintigste eeuw, 105 jongetjes geboren per 100 meisjes. Dit verschil werd later in de achttiende eeuw recht getrokken, doordat meer jongens jong stierven. Omgerekend betekent dit, dat er 1 043 meisjes werden geboren, die de oorspronkelijke 1 000 vrouwen uit de generatie van hun moeders vervingen. De Franse bevolking groeide dus in deze achttiende eeuw, maar in een laag tempo. Hoe uiterst wankel het evenwicht was, blijkt als berekend wordt wat er zou gebeuren als de meisjes niet op hun zesentwintigste jaar waren getrouwd, maar een jaar later. Dan was het saldo niet 1 043, maar 962 geweest en was de groei veranderd in een afname. Hetzelfde zou zijn gebeurd, als niet 10 procent ongetrouwd was gebleven, maar 15 procent. Als deze betrekkelijk kleine veranderingen dermate belangrijke gevolgen konden hebben, dan moet een plotseling sterk ingrijpende sterfte sterk op de demografische structuur hebben ingewerkt.

Toch stond de bevolking niet geheel weerloos tegenover dergelijke rampen. Met name door wijzigingen in het huwelijkspatroon, bijvoorbeeld door meer en eerder te trouwen, kon men proberen de gevolgen van grote sterfte te neutraliseren.

1.5

Robert Malthus

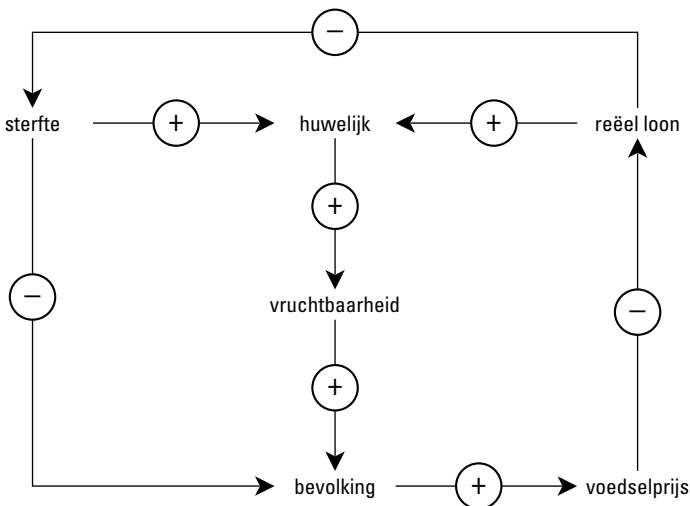
De Engelse demograaf (Thomas) Robert Malthus (1766-1834) heeft als eerste een verband gelegd tussen de demografische en de economische ontwikkeling. In zijn boek *An essay on the principle of population* uit 1798 gaf hij aan dat een toename van het aantal inwoners vaak groter was dan de groei van de bestaansmiddelen. De bevolking groeide namelijk in een meetkundige (geometrische) reeks en verdubbelde dus (1, 2, 4, 8). Maar de voedselproductie steeg volgens een rekenkundige (arithmetische) reeks (1, 2, 3, 4). Dit idee van Malthus zou goed kunnen worden toegepast op de situatie uit het begin van de veertiende eeuw, toen men, vanwege het sterk toenemend aantal inwoners, marginale gronden in cultuur moest brengen. Omdat deze een minder grote productie opleverden dan de oude landerijen, werd het onmogelijk om de bevolking goed te blijven voeden. Er was dus een soort overbevolking ontstaan.

In een dergelijke situatie werd de bevolking geconfronteerd met de *positive checks*, gesels van de natuur, die het aantal inwoners deed verminderen. Dat kon gebeuren door het optreden van een pestepidemie, zoals kort voor 1350 'de Zwarte Dood', maar ook op andere manieren.

Malthus achtte het zinvoller als mensen het niet zo ver lieten komen dat de *positive checks* moesten optreden. Om deze situatie te voorkomen dienden zij gebruik te maken van de *preventive checks*. Door hun demografisch gedrag, bijvoorbeeld door op een wat hogere leeftijd te trouwen, konden zij de groei van de bevolking remmen en zo een demografische ramp voorkomen.

De factoren die Malthus typerend achtte voor de demografische structuur van de vroegmoderne tijd worden in afbeelding 1.1 samengevat.

Afbeelding 1.1
De *positive* en *preventive checks* van Malthus

In afbeelding 1.1 betekent een + een positief verband: als bijvoorbeeld het bevolkingsaantal toenam of daalde, gebeurde hetzelfde met de voedselprijs. Het systeem was ‘homeostatisch’, dus gesloten, want het kwam steeds weer op hetzelfde punt uit. Het is ook typerend omdat nieuwe factoren, zoals een afname van de sterfte als gevolg van betere zorg voor kleine kinderen, geen rol van betekenis speelden. In de volgende paragrafen zal blijken in hoeverre dit homeostatische systeem geldig was in de vroegmoderne tijd.

1.6 Sterfte: de positive checks

In de periode na 1500 was ‘de Zwarte Dood’ die anderhalve eeuw eerder vele slachtoffers in West-Europa maakte, niet een spookbeeld uit het verleden, dat steeds meer in de vergetelheid raakte. In de zestiende en zeventiende eeuw vielen in het patroon van de sterfte of ‘mortaliteit’ dergelijke epidemieën nog te constateren. Een abnormaal hoog aantal overledenen was toen soms te verklaren uit het optreden van deze kortermijn crises. Zo woedde in 1596 in Duitsland en Frankrijk een zware pestepidemie.

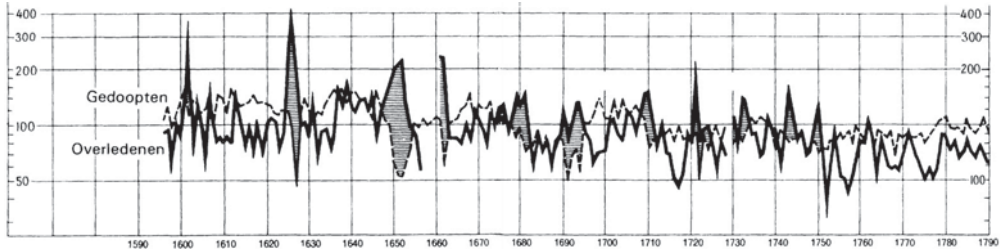
Pestepidemieën zorgden gedurende de hele vroegmoderne periode voor enorme sterftepieken.

Enkele jaren later, in 1603, stierven in de overigens snelgroeïende stad Londen ruim 42000 mensen tegen een gemiddelde van 6000 in de voorgaande jaren. In 1625 werden daar 54000 mensen begraven in

plaats van 9000 zoals toen in doorsneejaren het geval was. Dergelijke pieken zijn ook terug te vinden in het patroon van de mortaliteit van het Noord-Franse dorp St.-Lambert-des-Levées, zoals uit grafiek 1.2 blijkt.

Grafiek 1.2

Overledenen en gedoopten in St.-Lambert-des-Levées, 1590-1790

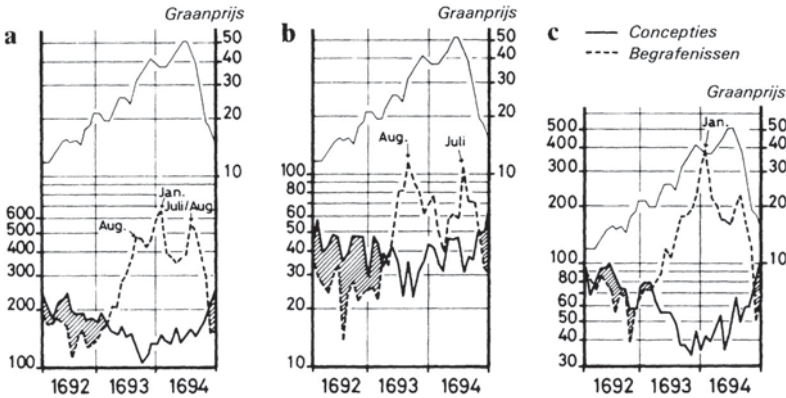
Bron P. Goubert, *Cent mille provinciaux au XVIIe siècle. Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730* (Parijs 1968) 426-427.

In St.-Lambert-des-Levées woedde de pest eveneens in 1603, zoals ook elders in West-Europa. In Engeland, Frankrijk en Nederland kwam deze epidemie in 1625/1626, 1636 en 1665 weer voor maar daarna verdween zij uit de West-Europese geschiedenis. Het is niet goed duidelijk waarom dit gebeurde, vooral omdat andere besmettelijke ziekten, zoals dysenterie, malaria en de mysterieuze ‘Engelse zweetziekte’ wel steeds terugkeerden. Misschien waren quarantainemaatregelen hier effectief. In ieder geval slaagde de Franse regering er in 1720-1722 in, met behulp van een ‘cordon sanitaire’ dat uit vele soldaten bestond, de verspreiding van de pest vanuit Marseille tegen te gaan.

De andere sterftepieken uit grafiek 1.2 waren niet het gevolg van epidemieën, maar van een ‘bestaanscrisis’. Deze werd veroorzaakt door stijgende voedselprijzen en schaarste van graan. Continentaal Europa kende verschillende van deze crises, bijvoorbeeld in 1709 en 1740.

Het verband tussen de oplopende graanprijs en een groeiend aantal gestorvenen, wordt zichtbaar in grafiek 1.3 van de bestaanscrisis van 1693-1694 in Rouaan. In Rouaan, de hoofdstad van Normandië, steeg de prijs van tarwe vanaf het begin van 1692 regelmatig, tot de oogst in de zomer van 1694 (zie grafiek 1.3a). Het aantal begrafenissen, weergegeven door de stippelijijn, bedroeg gewoonlijk circa 160 per maand. Dit kwam overeen met een sterftecijfer, het aantal overledenen per duizend inwoners in een bepaald kalenderjaar, van 36 pro mille. Het liep in korte tijd op vanaf eind 1692 tot een niveau van circa 480 in augustus 1693. Bij zo’n mortaliteit die twee tot drie maal hoger was dan normaal, spreekt men van een bestaanscrisis, tenminste als dat cijfer verband hield met een stijgende voedselprijs en niet bijvoorbeeld met een epidemie. Direct na de oogst in de zomer van 1693 liep het sterftecijfer in

Grafiek 1.3
De bestaanscrisis van 1693-1694 in Rouaan

Toelichting: grafiek 1.3a geeft de totale bevolking, 1.3b die van het stadscentrum, 1.3c die van het oosten van Rouaan.

Bron A.E. Imhof, *Einführung in die historische Demographie* (München 1977) 48.

Rouaan terug, maar nieuwe pieken werden in januari en juli/augustus 1694 bereikt. Toen de voedselprijzen definitief begonnen te dalen, zakte ook het sterftecijfer weer naar het oude, normale niveau. Uit grafiek 1.3a blijkt dat de voedselcrisis ook gevolgen had voor een ander demografisch cijfer, dat van de concepties, de verwekte kinderen. Toen de prijzen stegen, werden minder kinderen verwekt. Nadat de graanprijs was gedaald, nam het aantal concepties toe tot een niveau dat enigszins hoger lag dan vóór de bestaanscrisis: een soort ‘inhaaleffect’.

In de beide andere grafieken wordt de bestaanscrisis in twee wijken van Rouaan weergegeven: het stadscentrum waar de rijken woonden (grafiek 1.3b) en het oosten van de stad met de huizen van de armen (grafiek 1.3c). Beide buurten werden door de bestaanscrisis zwaar getroffen, maar de effecten ervan waren bij de rijken minder groot dan bij de armen. Het sterftecijfer in de arme wijken verachtvoudigde, en steeg in het centrum tot ongeveer viermaal het gewone niveau. Het aantal concepties in de rijke wijken daalde nauwelijks, dat in de minder welgestelde buurten heel duidelijk. De armen leefden op de rand van het bestaansminimum; het voedseltekort deed de mensen met weinig weerstand sterven en tastte ook de vruchtbaarheid van de vrouwen aan. Bij de rijken is dat laatste effect, van afname van de vruchtbaarheid, niet te constateren, terwijl de verminderde weerstand slechts voor een kleinere groep onder hen gold.

Dit soort kortetermijncrisis maakte meestal veel slachtoffers onder kleine kinderen, zodat men in Frankrijk dit verschijnsel wel een ‘moord op onschuldigen’ noemt. De bestaanscrisis trad vooral in de beide continentale samenlevingen op en hield dan ook verband met de lage agrari-

sche productie en de beperkte koopkracht van de bevolking. In Engeland en Nederland konden de prijzen van voedsel eveneens sterk oplopen, maar hier leden mensen alleen in een extreem duur jaar als 1740 honger, zonder dat de sterfte toen zo hoog was dat van een bestaanscrisis kan worden gesproken.

Een derde kortetermijnscrisis waartegen de bevolking ook vrijwel machteloos was, werd veroorzaakt door oorlog. Oorlogshandelingen leidden er toe, dat de gelederen van de strijders zelf kleiner werden. Zo dunden de Rozenoorlogen in Engeland (1455-1485) de adel uit. Maar belangrijker was het effect op de burgerbevolking die in een gebied woonde, waar strijd werd geleverd. Dit was het geval tijdens de Negenjarige Oorlog (1689-1698) die Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden trof en in de Poolse Successieoorlog (1733-1736) toen ook veel Duitse slachtoffers vielen. Toch verdween de oorlog in de achttiende eeuw als afschrikwekkende realiteit langzamerhand uit de West-Europese geschiedenis. Dat was het gevolg van een betere manier van financieren van het leger en doordat het strijdtoneel verlegd werd naar andere gebieden.

Het kwam ook voor dat een hoge mortaliteit het gevolg was van meerdere oorzaken. Dit gebeurde tijdens de Dertigjarige Oorlog in Duitsland (1618-1648) toen de Duitse bevolking met 40 procent afnam. De directe oorlogshandelingen waren minder belangrijk dan het optreden van de pest, verspreid door vluchtelingen en legers, en het voorkomen van honger en bestaanscrises. Zo stierven tijdens de Engelse Burgeroorlog (1641-1660) 80 000 mensen in de strijd, maar 100 000 als gevolg van ziekten die met de oorlog gepaard gingen. Soms kon een verzwakte bevolking die een bestaanscrisis had overleefd, getroffen worden door een epidemie, zoals in 1625 in St.-Lambert-des-Levéés. Toch blijkt uit de hoogte en frequentie van de sterftepieken in dit dorp, dat de crises aan het einde van de zeventiende eeuw minder ingrijpend werden. Bovendien kwamen zij hier na 1750 niet meer voor, zoals ook elders in Frankrijk en Duitsland. Waarschijnlijk kwam dit door een verbeterde agrarische productie. De invloed van elk van deze kortetermijnscrisis was in de beide Noordwest-Europese landen al eerder, in de loop van de zeventiende eeuw, afgenomen.

Maar in de vroegmoderne tijd bleef een plotseling opduikende sterfte een realiteit, die elke volwassene één of meer keren in zijn directe omgeving meemaakte. Aan de oorzaken, een epidemie, hoge voedselprijzen of oorlog, kon hij niets doen. Men trachtte wel de gevolgen ervan zo goed mogelijk op te vangen. Toen in de Zuid-Duitse stad Esslingen in 1635 het aantal overledenen vertienvoudigde, steeg in 1636 het aantal huwelijken met een factor vijf. Het gevolg was dat in de volgende jaren veel meer kinderen werden geboren dan in 'normale' tijden. Ook uit het voorbeeld van Rouaan blijkt dat de uitgedunde gelederen werden aangevuld door andere mensen. De crisis had tot gevolg dat men probeerde het evenwicht weer te herstellen. Zo werd het mogelijk dat een knecht de plaats van zijn gestorven meester innam en dan, eer-

der dan hij verwachtte, trouwde. Zelf kon de nieuwe meester dan een werkloze jongen, die pas van het platteland was gekomen, in dienst nemen. Hierdoor steeg het aantal immigranten gedurende enige tijd.

1.7 Sterfte: structurele kenmerken

Het sterftecijfer in het vroegmoderne West-Europa schommelde, op kortetermijn gezien, betrekkelijk sterk. Maar de veranderingen in dit patroon waren op langere termijn veel minder groot. De mensen die stierven tijdens een bestaanscrisis of een epidemie waren vaak zwak en liepen dus een verhoogd risico. Hun overlijden kwam dan ook eerder dan onder normale omstandigheden kon worden verwacht, maar zeker niet veel vroeger. Dat blijkt ook bij de analyse van de sterfte per maand en per jaar, want een tijd van hoge mortaliteit werd gevolgd door een periode met veel minder sterfgevallen.

De verdeling van de sterfte over de verschillende leeftijdsgroepen was niet gelijk: vooral kinderen liepen een hoog sterfterisico. In tabel 1.3 wordt van elke duizend kinderen aangegeven, hoeveel er op een bepaalde leeftijd nog in leven waren.

Tabel 1.3
Overlevenden op 1-, 5- en 10-jarige leeftijd in West-Europa,
zestiende tot achttiende eeuw

	periode	leeftijd		
		1	5	10
York, St Martin Coney Street	1641-1700	726	562	503
Meulan	1668-1739	758	520	471
Crulai	1674-1742	795	698	644
Maasland	ca. 1747	734	664	640

Bron C. Galloway, 'A model of early modern urban demography', *Economic history society* 48 (1995) 456. M.W. Flinn, *The European demographic system, 1500-1820* (Baltimore 1981) 130. D.J. Noordam, 'De weerbare mannen van Maasland in 1747', *Holland* 7 (1975) 47.

De levenskansen in de stedelijke samenleving, waar York en de Noord-Franse stad Meulan voorbeelden van zijn, waren slechter dan op het platteland. Van alle 1000 geborenen bleven er in deze steden na tien jaar maar 503, respectievelijk 471 kinderen over. Waarschijnlijk waren de 'slechte' resultaten in Meulan vertekend omdat een deel van de kinderen elders was uitbesteed. In vele Franse steden bestond in de vroegmoderne tijd het gebruik zuigelingen onder te brengen bij minnen op het platteland. Omdat vaak te veel kinderen door deze surrogaatmoeders moesten worden gevoed, was de sterfte onder hen aanzienlijk. In het algemeen beperkte borstvoeding van de moeder zelf de mortaliteit onder hun zuigelingen.

De overlevingskansen in de beide grote dorpen, Crulai in Noord-Frankrijk en Maasland in West-Nederland, waren gunstiger. Met hun

sterftepatroon van respectievelijk 644 en 640 overlevenden op tienjarige leeftijd bereikten voldoende kinderen daar de volwassen leeftijd, en kon een plattelandssamenleving groeien. Dat de levensomstandigheden in dorpen veel beter waren dan in steden blijkt ook uit de analyse van het sterftepatroon van sociale groepen. In de stad was de mortaliteit onder zuigelingen, evenals van oudere kinderen, lager in de gezinnen van de elite dan in die van ambachtslieden. Bij arbeiders stierven de meeste zuigelingen, en soms gebeurde het wel dat na één jaar nauwelijks de helft van deze groep kinderen nog in leven was, zoals in de sloppenwijken van Beauvais of Rouaan.

Uit tabel 1.3 valt niet op te maken of in de loop van de tijd veranderingen optraden in de mortaliteit op jeugdige leeftijd. Dit was echter zeker wel het geval. Bij het bepalen daarvan wordt de zuigelingensterfte meestal in twee soorten verdeeld, de endogene en de exogene. De sterfte die direct of enige weken na de geboorte plaatsvond, noemt men de endogene mortaliteit. De oorzaken ervan lagen in onvoldoende hulp bij de bevalling, erfelijke factoren en afwijkingen van moeder of kind. In de steden was de endogene sterfte, vergeleken met het platteland, laag, doordat medische hulp en bijstand van vroedvrouwen vooral in de stad werden gevonden. Maar hier kwam een hogere exogene sterfte voor. Deze mortaliteit van zuigelingen tussen één maand en één jaar was het gevolg van slecht voedsel, ongunstige hygiënische omstandigheden of de verspreiding van infectieziekten, zoals diarree en (kinder)pokken. Preventief optreden tegen pokken kon men bereiken door inoculatie, het besmetten met pus van een geïnfecteerde. Zo werden in 1722 de kinderen van de Engelse koning George I met succes geïnoculeerd.

Het aandeel van de exogene sterfte was groter dan dat van de endogene sterfte: er overleden in hun eerste jaar dus meer kinderen als gevolg van slechte voeding dan doordat een moeilijke bevalling verkeerd afliep voor het kind. De hoge zuigelingensterfte bij arbeiders is te verklaren uit het feit dat de levensomstandigheden en woonsituatie van deze groep zeer slecht waren.

In de achttiende eeuw daalde de exogene sterfte op het platteland, maar ook in een Franse stad als Meulan. De oorzaak ervan moet gezocht worden in verbeteringen van infrastructurele aard die pas langzaam tot stand kwamen, bijvoorbeeld een hogere agrarische productie en een beter vervoer van voedsel. Bovendien kregen kinderen waarschijnlijk meer aandacht en zorg.

Het risico om kinderen op jonge leeftijd te verliezen was ook groot bij de elite. In de gezinnen van de Europese vorsten bereikte in de zestiende en zeventiende eeuw slechts tweederde van de kinderen hun vijftiende verjaardag. Nog in het begin van de achttiende eeuw was de troonsopvolging in twee van de belangrijkste vorstenhuizen van West-Europa, het Engelse en het Franse, door de sterfgevallen onder de jonge leden van deze dynastieën, uiterst onzeker.

Van de sterfte op volwassen leeftijd is veel minder bekend dan van de mortaliteit onder jongeren. Van enkele groepen is berekend hoe hoog

hun levensverwachting was. Gegevens uit 26 Engelse dorpen wijzen erop dat men daar bij geboorte in 1700-1709 37,3 jaar te leven had. Wanneer de dorpelingen 25 jaar oud waren bedroeg hun levensverwachting circa 32,5 jaar en werden zij gemiddeld dus 57,5 jaar.

De levensverwachting verschilde per sekse. In het algemeen bestond een sterfteoverschot van jongens en mannen omdat de mortaliteit onder hen groter was dan onder meisjes en vrouwen. Maar op de leeftijd van 25-44 jaar valt het tegengestelde te constateren. Het dan voorkomende sterfteoverschot van vrouwen werd veroorzaakt door kraambedsterfte die in Engeland in de tweede helft van de zeventiende eeuw bij twee op elke honderd geboorten optrad. Maar de gevolgen van het zware leven veroorzaakten meer slachtoffers onder de volwassen getrouwde vrouwen. Dezen moesten niet alleen kinderen baren, maar hen ook opvoeden terwijl ze tevens in het gezinsbedrijf werkten.

Andere verschillen in het mortaliteitspatroon van volwassenen hingen samen met de woonplaats. De stedelijke bevolking zou uitsterven, doordat die zichzelf niet kon vervangen. Steden groeiden in de vroegmoderne tijd niet vanzelf, dat wil zeggen doordat er jaarlijks meer mensen werden geboren dan er stierven. Het waren ongezonde centra, onhygiënisch, zonder riolering of afvoer van vuil en waterleiding. Ziekten en infecties kwamen veel voor, epidemieën werden sneller en ruimer verspreid als gevolg van het drukke verkeer, naar en in de stad.

De doodsoorzaken onder volwassenen lagen vooral in infecties als diarree, tbc, malaria en syfilis. Onder de elite werd de mortaliteit soms veroorzaakt door ziekten die bij de doorsnee bevolking op jongere leeftijd optraden. Pokken hoorden daarbij want deze 'koninklijke' ziekte trad in de zeventiende eeuw veel op bij de Stuarts en hun verwanten, zoals de Nederlandse semimonarch, stadhouder Willem II. De paleismuren boden de vorstelijke kinderen wel bescherming tegen deze doodsoorzaak, maar de oudere prinsen en prinsessen werden er soms later door getroffen.

Net als bij de sterfte van zuigelingen daalde ook de mortaliteit van volwassenen in de eerste helft van de achttiende eeuw. Deze veranderingen op langetermijn zijn een goed voorbeeld van de modernisering van de agrarische samenleving die ook in de wat achterblijvende continentale landen als Frankrijk en Duitsland te constateren valt. Toch was de medische kennis, nodig om ziekten te voorkomen of te genezen en epidemieën te bestrijden, in de achttiende eeuw nog slecht ontwikkeld.

Bij een vergelijking tussen de structurele sterfte en de mortaliteit op kortetermijn is zonder meer duidelijk dat de *positive checks* de minste invloed hadden. Want toen deze laatste in de achttiende eeuw nauwelijks meer een rol speelden, bleef het sterftecijfer dalen.

Uit deze gegevens over de korte- en langetermijnsterfte blijkt dat economische factoren soms, maar zeker niet altijd, een duidelijk verband met het niveau van de mortaliteit hadden. In Frankrijk viel in 1675-1755 slechts de helft van de sterfte te verklaren uit de hoogte van de graanprijzen. Perioden met voedseltekorten leidden tot hongersnood die niet zel-

den de dood tot gevolg hadden. Maar voedselschaarste of -overschot waren in Engeland in diezelfde periode slechts in een kwart van het aantal gevallen verantwoordelijk voor het niveau van de mortaliteit. Bestaanscrises waren hier toen vrijwel afwezig en hoge prijzen kon men neutraliseren door substitutie, het kopen van minder duur voedsel. Waarschijnlijk bestond ook in het westen van Nederland geen sterk verband tussen sterfte en economische omstandigheden, omdat men hier niet was aangewezen op de productie van graan maar op de invoer ervan.

1.8 **Het huwelijk: een preventive check**

Vergeleken met de mortaliteit was het huwelijk, of ‘nuptialiteit’, in de vroegmoderne tijd vaak een nog belangrijker factor. In de vier West-Europese landen kwam in deze periode een ‘reproductie-systeem’ voor dat men aanduidt als ‘het West-Europese huwelijkspatroon’. Dit ontstond waarschijnlijk in de loop van de vijftiende eeuw en verving toen de beide andere huwelijksystemen, dat tussen tieners en het Florentijnse systeem waarbij een meer dan dertigjarige man met een meisje van beneden de twintig trouwde. Dit eerste systeem bleef bij de hoge adel ook in de zestiende eeuw nog bestaan. Zo trouwden de toekomstige Duitse keizer Ferdinand I en de Nederlandse prins Willem I (van Oranje) beiden op achttienjarige leeftijd. De Engelse kroonprins Hendrik VIII en de Franse kroonprins Hendrik IV waren op hun trouwdag zelfs nog een jaar jonger.

Het West-Europese huwelijkspatroon kwam uitsluitend voor in West-Europa, dat wil zeggen in het gebied ten westen van een lijn die getrokken kan worden tussen Triëst en Sint Petersburg. Dit systeem had twee kenmerken: een relatief hoog percentage mensen dat nooit trouwde en een hoge leeftijd waarop het huwelijk werd gesloten.

Een niet onbelangrijk deel van de volwassen bevolking ging nooit een huwelijk aan. De omvang van deze groep verschilde plaatselijk en in tijd, maar lag in het algemeen tussen 10 en 20 procent van de volwassenen. De sterke schommelingen in de percentages van dit permanente celibaat werden vooral bepaald door de (on)mogelijkheden die het sterftepatroon bood om te kunnen trouwen. Uit recent onderzoek is gebleken dat in de beide continentale samenlevingen soms nog lang een soort Montailou-achtige situatie bleef bestaan. In dit Zuid-Franse dorp was in het begin van de veertiende eeuw elke volwassen vrouw getrouwd. Uiterst lage percentages permanent celibatairen, van maximaal 3 procent, kwamen in de achttiende eeuw op het Franse platteland en het dorp Belm in Noordwest-Duitsland voor.

Biologisch gezien zou het logisch zijn geweest dat men een huwelijk sloot direct nadat hij of zij de puberteit achter de rug had. Als het in het achttiende-eeuwse West-Europa de gewoonte was geweest op dit tijdstip, dat voor meisjes waarschijnlijk op zestien- en voor jongens op achttienjarige leeftijd lag, te trouwen, zou het aantal kinderen uit deze huwelijken

groot zijn geweest. In die omstandigheden nam de bevolking in een te hoog tempo toe zonder dat er voldoende mogelijkheden waren om deze groei op te vangen. Om een evenwicht te bereiken tussen de bestaansmiddelen en de bevolkingsomvang, was het dus nodig, zoals Robert Malthus ook aangaf, de vruchtbaarheid en de seksualiteit te regelen. Dit had tot gevolg dat de leeftijd waarop men ‘mocht’ trouwen, vele jaren na de puberteit lag. Een voorbeeld van het optreden van deze *preventive checks* geeft tabel 1.4, met de leeftijd bij eerste huwelijk van vrijzellen op het Engelse platteland.

Tabel 1.4
Leeftijd bij eerste huwelijk op het Engelse platteland, 1600-1724

periode	leeftijd vrouw	leeftijd man
1600-1624	25,6	27,7
1625-1649	25,5	27,3
1650-1674	25,8	27,6
1675-1699	26,0	27,5
1700-1724	26,1	27,3

Bron E.A. Wrigley e.a., *English population history from family reconstitution 1580-1837* (Cambridge 1997) 141.

De Engelse cijfers uit tabel 1.4 zijn een goed voorbeeld van de huwelijksleeftijden op het platteland in de vroegmoderne samenleving. Vrouwen die daar voor het eerst trouwden, waren betrekkelijk oud. Het gemiddelde lag tussen 25,5 en 26,1 jaar en varieerde in de vijf perioden dus weinig. De leeftijd waarop mannen daar en elders hun eerste huwelijk sloten, was in het algemeen anderhalf tot twee jaar hoger. Voor een man gold dat de investeringen om een beroep uit te kunnen oefenen, hoog waren. Daarom moesten bijvoorbeeld boeren lang sparen voordat zij het ouderlijk bedrijf konden kopen of hun broers en zusters schadeloos stellen. De huwelijksleeftijd van boeren lag vaak boven de dertig jaar, niet alleen in Engeland, maar ook op het West-Europese vasteland. Hun echtgenotes waren daarentegen relatief jong.

In de stad trouwde men veel jonger dan op het platteland. Zo bedroeg de huwelijksleeftijd van mannen in de Beierse stad Nördlingen in de tweede helft van de zeventiende eeuw gemiddeld 26,2 jaar. De lagere huwelijksleeftijden kunnen ook worden verklaard uit de lagere kosten die men moest maken om een beroep te kunnen uitoefenen. Een kleermaker, metselaar, bakker of een werknemer in de nijverheid hoefde minder te investeren om een bedrijf te voeren. Ook arbeiders trouwden betrekkelijk jong, ook al vormden zij meestal niet de groep die het eerst trouwde. Er bestond, in ieder geval in Engeland, een direct (negatief) verband tussen de hoogte van het reële loon en de huwelijksleeftijd.

Dit systeem van demografisch evenwicht werkte alleen, als beide mechanismen, een niet onbelangrijk permanent celibaat en een hoge hu-

welijksleeftijd, gepaard gingen met een derde factor: de ongeschreven wet die inhield dat de 'reproductie' uitsluitend binnen het huwelijk plaatsvond. Als ongehuwde vrouwen ook kinderen zouden baren, was een succesvolle beheersing van de vruchtbaarheid niet mogelijk. Bovendien zou het huwelijk door een dergelijk gedrag worden ondermijnd. In deze vroegmoderne tijd was het aantal onwettige kinderen echter meestal laag. In Duitsland, Engeland en Frankrijk werd, evenals in het West-Nederlandse dorp Maasland, vóór 1750 minder dan 3 procent van de kinderen buiten het huwelijk geboren. Dit gold toen ook voor de steden, waar meestal meer kinderen van ongehuwde moeders leefden, dan op het platteland. Ook hieruit blijkt dat samenwonen van ongetrouwden in de vroegmoderne tijd zelden voorkwam. De schommelingen in de percentages onwettige kinderen waren positief gekoppeld met die van de kinderen van bruiden die op de trouwdag zwanger waren. Hieruit blijkt dat een ongehuwde moeder dus geen vrouw was die in andere omstandigheden een zwangere bruid zou zijn geweest. In Frankrijk was circa 1700 maximaal 4,5 procent van de vrouwen op de trouwdag in verwachting. Maar in Engeland was dit bij een kwart van alle huwelijken het geval.

1.9 Geboorte en vruchtbaarheid

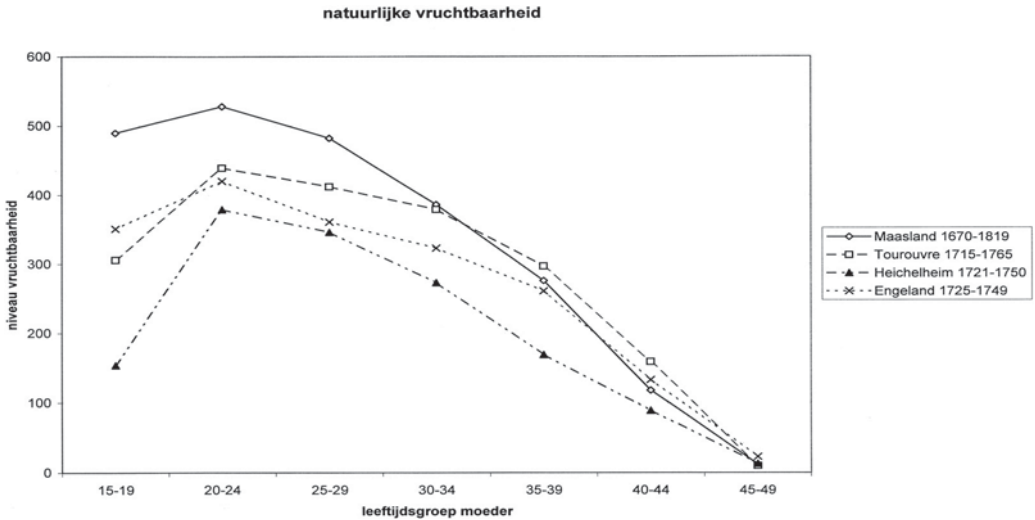
De geboortecijfers, het aantal levendgeborenen per duizend inwoners in een bepaald kalenderjaar, verschilden in het vroegmoderne West-Europa tamelijk sterk per leeftijdsgroep, per regio en per sociale groep (zie grafiek 1.4).

In grafiek 1.4 wordt de fertiliteit van gehuwde vrouwen in de eerste helft van de achttiende eeuw, per leeftijdsgroep, voor een aantal plaatsen weergegeven. De cijfers op de horizontale (x) as geven de leeftijdsgroep van de moeder weer. Op de verticale (y) as wordt het niveau van de huwelijksvruchtbaarheid uitgezet. Het aantal kinderen (per vijf jaar) valt te bepalen door het getal op de verticale as door 200 te delen: 500 betekent dus 2,5 kind.

Het niveau van de huwelijksvruchtbaarheid was bij de tieners laag, een verschijnsel dat men aanduidt met 'onvruchtbaarheid van de adolescenten'. De fertiliteit steeg in de volgende leeftijdsgroep (20-24) en daalde daarna heel geleidelijk. De boogvorm die in elke plaats zichtbaar is, toont dat de bevolking de vruchtbaarheid niet beperkte. Met het stijgen van de leeftijd van de moeder nam haar vruchtbaarheid geleidelijk af. Er bestonden wel verschillen in de vruchtbaarheidsniveaus van de dorpen en de steden in deze grafiek. De gezinnen in de stad Tourouvre waren vanaf de leeftijdsgroep 30-34 jaar vruchtbaarder dan die in de drie plattelandsgebieden. Grafiek 1.4 geeft aan hoe hoog de vruchtbaarheid van vrouwen op bepaalde leeftijden was, maar niet het gemiddeld aantal kinderen dat per gezin werd geboren. De gegevens daarover staan in tabel 1.5.

Grafiek 1.4

Huwelijksvruchtbaarheid per leeftijdsgroep van de vrouw, eerste helft van de achttiende eeuw

Bron Wrigley, *Population*, 355. A.E. Imhof, 'Die namentliche Auswertung der Kirchenbücher', A.E. Imhof ed., *Historische Demographie als Sozialgeschichte* (Darmstadt-Marburg 1975) 429. D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandsamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986) 151.

Tabel 1.5

Gemiddeld aantal geboren kinderen en grootte van gezinnen, zeventiende en achttiende eeuw

	periode	gemiddeld kindertal	percentage gezinnen		
			klein (0-5)	middelgroot (6-11)	middelgroot (12-17)
Meulan	1660-1739	5,8	49	43	8
Duiven	1666-1795	4,5	65	33	2
Crulai	1674-1742	4,3	63	36	1

Bron Gebaseerd op M. Lachiver, *La population de Meulan du XVIIe au XIXe siècle* (Parijs 1969) 168; A.J. Schuurman, 'De bevolking van Duiven 1665-1795', *A.A.G. Bijdragen* 22 (1979) 175; E. Gautier en L. Henry, *La population de Crulai, paroisse normande* (Parijs 1958) 124.

Uit tabel 1.5 valt direct te constateren dat het gemiddeld aantal kinderen per gezin in deze drie plaatsen klein was. In de stad Meulan, de dorpen Duiven in Centraal Nederland en Crulai werden gemiddeld vier tot zes kinderen geboren. Een meerderheid van hen had weinig broers en zusters: het grote gezin met een kindertal van twaalf of meer was een uitzondering. Dit was het gevolg van de hoge huwelijksleeftijd, het kleine aantal kinderen per leeftijdsgroep van de moeder, wat ook uit de lange

intervallen van minimaal twee jaar blijkt, en doordat de vruchtbaarheid van de vrouw na haar veertigste jaar snel afnam.

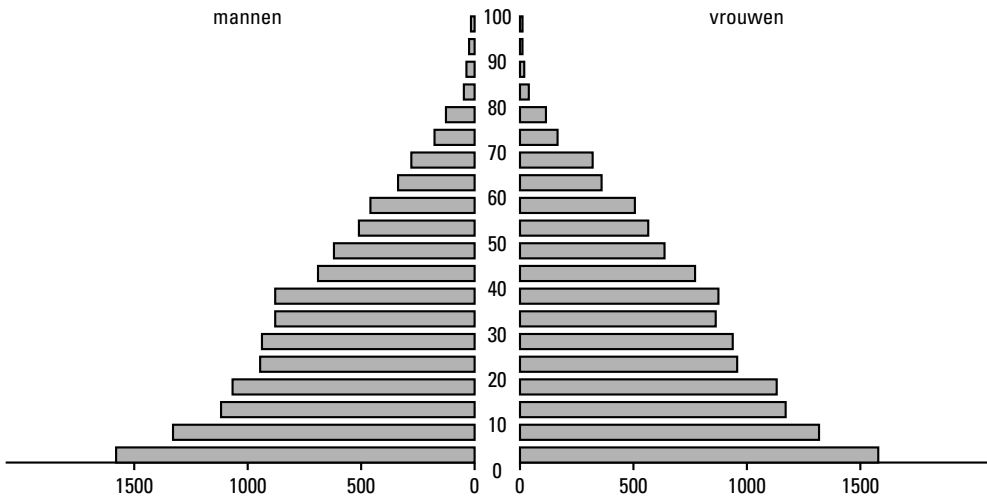
Tussen verschillende sociale groepen in de West-Europese samenleving bestonden grote verschillen in de huwelijksvruchtbaarheid. Godsdienst werkte soms als een soort 'frontmentaliteit', dat wil zeggen dat religieuze minderheidsgroepen door een hoge fertiliteit een numeriek sterkere positie trachtten te verwerven. Voorbeelden van zo'n hoge vruchtbaarheid waren de lutheranen en de rooms-katholieken in het achttiende-eeuwse Amsterdam en Rotterdam. Ook boeren en arbeiders kregen veel kinderen. Uit deze verschillen blijkt dat binnen het huwelijk een 'natuurlijke vruchtbaarheid', een fertiliteit die niet op een of andere manier werd geregeld, eigenlijk niet bestond. Wanneer een moeder haar kind zelf de borst gaf, stelde dit een volgende conceptie uit. De tijdelijke afwezigheid van de echtgenoot, de frequentie van het geslachtsverkeer en zelfs het klimaat waren eveneens van invloed op de huwelijksvruchtbaarheid. Daarnaast speelden biologische en economische omstandigheden een rol. Zo hadden de hutterites, afstammelingen van de in de zestiende eeuw als ketter verbrande Duitser Jakob Hutter die alleen met mensen van hetzelfde anabaptistische geloof trouwden, een fertiliteit die lager was dan in het Nederlandse Maasland. Ook daar greep men niet in om de huwelijksvruchtbaarheid te beïnvloeden. Verder steeg de fertiliteit wanneer de huwelijksleeftijd daalde, bijvoorbeeld als gevolg van hogere reële lonen.

Soms was de vruchtbaarheid binnen het huwelijk zo laag dat we kunnen zien dat er bewust werd ingegrepen. Maar, behalve in Duitsland en in het Engelse Terling (in Essex), zijn er vóór 1750 nauwelijks aanwijzingen dat gezinnen op het platteland op grote schaal overgingen tot geboortebeperking. Bij burgers in protestantse Duitse en in Franse steden, zoals in Rouaan, viel deze praktijk echter wel te constateren. De motieven om tot geboortebeperking over te gaan vallen meestal moeilijk te bepalen. In een enkel geval kan hierover met enige zekerheid iets gezegd worden, zoals in het dorp Colyton in Zuidwest-Engeland, waar de verslechterende economische omstandigheden of de angst voor de pest de oorzaken waren om in de tweede helft van de zeventiende eeuw het kindertal te beperken. Economische factoren golden ook voor de gezinnen van de Franse en Engelse hoge adel, en voor de regenten in de stad Zierikzee in het zuiden van Nederland. Bij deze elitegroepen was het kennelijk ongewenst te veel mannelijke erfgenamen na te laten, omdat dan het familiebezit zou versnipperen.

1.10 Leeftijdsopbouw

De vier landen vertoonden alle een leeftijdsopbouw die klassiek was, zoals blijkt uit afbeelding 1.2 op de volgende bladzijde. Omdat de leeftijdsopbouw zo regelmatig verloopt lijkt het geheel op een piramide. Toch waren sommige oudere leeftijdsgroepen bijna even omvangrijk als de jongere. Het betreft hier bijvoorbeeld de 35-39-jarigen, degenen die

Afbeelding 1.2
De leeftijdsopbouw van de Franse bevolking in 1740

Toelichting: de leeftijdsopbouw wordt weergegeven in staven van vijf jaar. Zo stelt de groep '0' de kinderen van 0-4 jaar voor, de direct daarboven liggende staaf die van de 5-9-jarigen. De aantallen op de x-as dienen met 1000 te worden vermenigvuldigd om het totaal van elke vijfjaarsgroep te bepalen. De verschillen tussen het linkerdeel met de gegevens van de mannen en het rechterdeel waarin de vrouwen staan, is niet groot.

Bron J. Dupâquier, *La population française aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Parijs 1979) 84.

tussen 1700 en 1705 waren geboren en de 25-29-jarigen wier geboorteaar in de periode 1710-1715 lagen. De omvang van de laatste groep was het gevolg van een inhaaleffect van geboortes na de grote crisis van 1709.

In deze bevolkingsopbouw vormden de kinderen, de 0-19-jarigen, circa 40 procent van het totaal, waarbij het kinderrijke Frankrijk boven dit gemiddelde lag en Engeland er onder. Het aantal mensen van 60 jaar en ouder bedroeg in de achttiende eeuw 7-10 procent. De levensomstandigheden van ouderen waren bovendien slecht, zoals blijkt uit het voorbeeld van keizer Karel V die op zijn 55ste, in 1555, volledig was versleten en toen afstand van de troon deed.

Ondanks deze leeftijdsopbouw waarbij kinderen kwantitatief een belangrijke plaats innamen, was de afhankelijkheidsgraad, de verhouding tussen de economisch afhankelijken en de economisch productieven, laag. Dit kwam omdat men op jonge leeftijd ging werken, terwijl bejaarden vaak nog lang aan het arbeidsproces bleven deelnemen.

1.11 Twee demografische systemen

In de vorige paragrafen werden de omtrekken van twee demografische systemen al enigszins zichtbaar. Uitgaande van de bevolkingsgroei, de bevolkingsdichtheid, de toename van het aantal inwoners van de metropolen en de drie demografische kerncijfers valt een onderscheid vast te stellen tussen de beide Noordwest-Europese samenlevingen en de twee continentale landen. De hoogte van de sterfte- en geboortecijfers maken dit verder duidelijk (zie tabel 1.6).

Tabel 1.6
Geboorte- en sterftcijfers in Frankrijk, Engeland en Nederland, achttiende en negentiende eeuw

	periode	geboortecijfer	sterftcijfer
Frankrijk	1740-1744	39,9	40,1
Engeland	1741	34,2	28,1
Nederland	1804-1820	33,2	29,1

Bron Dupâquier, *Population*, 98. Wrigley en Schofield, *Population history*, 529. E.W. Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een historisch-demografische en sociologische studie* (z.p. 1978) 196, 198.

Engeland en Nederland, waarvan de eerste landelijke cijfers pas vanaf het begin van de negentiende eeuw bekend zijn, hadden relatief lage geboorte- en sterftcijfers. Zij zijn een voorbeeld van een 'low-pressure' demografisch systeem. De beide andere landen, Frankrijk en waarschijnlijk ook Duitsland dat geen gegevens uit deze periode kent, bezaten in de vroegmoderne tijd een 'high-pressure' demografisch systeem, met hoge demografische kerncijfers.

In elk van deze landen groeide de bevolking in 1450-1750 en deze toename valt te verklaren uit twee factoren: veranderingen in de mortaliteit of in de nuptialiteit. In Engeland waren de gevolgen van een dalende huwelijksleeftijd of van een afname van het aantal permanent celibatairen ingrijpender dan de verlaging van het sterftcijfer. Tussen 1680 en 1810 was hier twee derde van de bevolkingsgroei te verklaren uit veranderingen in de fertiliteit die zelf weer veroorzaakt werden door wijzigingen in de nuptialiteit. In Engeland bestond dus een soort *preventive check*-samenleving. De ideeën van Robert Malthus over het gevaar voor *positive checks* lijken in dit licht gezien niet op te gaan voor zijn eigen land. Ook het westen van Nederland valt, overigens op basis van weinig onderzoek, te beschouwen als een gebied waar het huwelijk een veel grotere bijdrage leverde aan de groei van de bevolking dan de sterfte deed. Frankrijk en het slecht gedocumenteerde Duitsland lijken meer op *positive check*-samenlevingen. Dat blijkt mede uit voorkomen van sterftecrises die hier tot het midden van de achttiende eeuw nog optraden.

1.12

Migratie

Een stad had, zoals eerder werd aangegeven, om in stand te blijven of te groeien jaarlijks grote stromen immigranten nodig. Maar niet alleen voor het overleven van steden waren mensen van het platteland nodig. Ook ten behoeve van de overzeese expansie, het personeel in koloniën als Canada en de Verenigde Staten bestond veel behoefte aan mannen en jongens. Daarnaast was de sterfte op de schepen die naar Nederlands-Indië voeren, aanzienlijk.

In welke orde van grootte het aantal vreemdelingen kon liggen, blijkt uit de herkomst van mannen die, in eerste huwelijk, in Amsterdam in ondertrouw gingen (zie tabel 1.7).

Tabel 1.7

Herkomst van mannen die een eerste huwelijk in Amsterdam sloten, 1601-1750

	Totaal	Amsterdam		herkomstgebied Nederland		Buitenland	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%
1601-1650	56984	14905	28,7	16351	28,7	25728	45,2
1651-1700	84118	32635	38,8	21950	26,1	29533	35,1
1701-1750	89392	41422	46,3	18734	21,0	29236	32,7

Bron S. Hart, *Geschrift en getal* (Dordrecht 1976) 137-143.

Uit tabel 1.7 valt te constateren dat het aantal bruidegoms in de tweede helft van de zeventiende eeuw en in de achttiende eeuw niet veel verschilde. Het aandeel van de autochtonen onder hen, de mannen die uit Amsterdam zelf afkomstig waren, steeg weliswaar, maar het ging hier steeds om een minderheid. Een numeriek belangrijke groep bestond uit buitenlanders die talrijker waren dan andere niet-Amsterdammers. Vooral de grote steden in het westen van Nederland telden vele immigranten. Zo bedroeg het aandeel van allochtonen in Leiden in het begin van de zeventiende eeuw bijna 40 procent. Zij kwamen meestal uit het zuiden of het oosten van het land of uit het buitenland. De meeste immigranten die naar de Nederlandse steden kwamen, waren afkomstig van het platteland.

Ook in Londen was het aantal allochtonen groot. Deze metropool roomde in de periode 1650-1750 het bevolkingsoverschot van de helft van de Engelse bevolking af. De Pruisische hoofdstad Berlijn kon eveneens dankzij aanzienlijke aantallen nieuwkomers groeien. Daar was in 1700 een derde van de bevolking in Frankrijk geboren.

Economische factoren speelden een belangrijke rol in de migratie. Vele Duitse staten waren betrekkelijk arm en kenden dan ook een hoge emigratie. Maar in een welvarende staat als Württemberg speelden dergelijke 'pushfactoren' geen rol, maar juist wel de 'pullfactoren' want dit land trok juist veel allochtonen aan. Behalve de hoop elders werk te vin-

den of meer te verdienen, vormden religieuze achterstelling of zelfs het verbod om een bepaald geloof te belijden, ook een reden om te emigreren. De veroveringen van de Zuidelijke Nederlanden vanaf 1579 door de hertog van Parma dreef vele Vlaamse protestanten naar het buitenland. Zij kwamen terecht in Duitse steden, zoals Keulen, en textielsteden, bijvoorbeeld Norwich en Leiden. Een minder grote uittocht van protestanten vond plaats aan de vooravond van en na de herroeping van het Edict van Nantes (1685) door Lodewijk XIV. Deze Hugenenoten verspreidden zich ook over West-Europa en vestigden zich in landen als Pruisen en Nederland, waar zij wel hun geloof konden belijden.

Niet alleen de stad, maar ook het platteland kende een grote immigratie. Maar hier bestond een belangrijk verschil met de stedelijke migratie, omdat het platteland tevens een hoog emigratiecijfer had, wat in de stad niet het geval was. Daarnaast was de afstand die de meeste migranten op het platteland aflegden, kort. Men verhuisde in een gebied dat vaak kleiner was dan 15 km in het rond. De oorzaken van migratie op het platteland lagen in deze vroegmoderne samenleving vooral in het volgen van een verdere beroepsopleiding, het vinden van de juiste huwelijkspartner of van een beroep.

Permanente migratie van enige omvang kon lacunes in het demografisch evenwicht opvullen. Maar als de geografische mobiliteit vanuit of naar het buitenland of over een grote afstand plaatsvond, zoals het geval was in het westen van Nederland en in Duitsland, dreigde een ondermijning van het homeostatische systeem in plaatsen of streken waar geografische mobiliteit geen rol speelde.

Behalve permanente migratie bestond ook nog een seizoenmigratie. Vooral in de zomer bestond een gebrek aan arbeidskrachten op het platteland. Het tekort werd dan opgevuld door mensen uit arme gebieden, niet zelden op een afstand van 150-300 km gelegen. Seizoenmigranten trokken bijvoorbeeld naar het Bassin van Parijs of naar het westen van Nederland. In de winter waren zij uiteraard weer terug in hun woonplaats.

1.13 Tolerantie en sociale controle

Steden en dorpen hadden soms grote problemen met het opnemen van allochtonen. Deze mensen, die men hard nodig had, moest men bepaalde voorrechten toestaan. Vrijgevochten studenten konden dan onder een eigen rechtspraak vallen of hoefden minder belasting te betalen. Joden kregen in het zeventiende-eeuwse Amsterdam eigen synagogen. In Engeland speelde het probleem of men de Frans sprekende Vlamingen wilde toestaan een gereformeerde kerk te stichten. Anderzijds moest men de nieuwkomers zoveel mogelijk zien in te passen in de nieuwe samenleving. Er bestond dan ook een spanningsveld tussen materiële noodzaak en sociale tolerantie.

Daarom voerde de overheid een politiek van 'tolerantie onder toezicht'. Men kon proberen de nieuwe bewoners in bepaalde buurten te

concentreren. In Nederlandse steden gebeurde dit als regel niet maar oefenden buurtmeesters toezicht uit op de kleine stadswijken die zij bestuurden. Deze functionarissen konden alle burenruzies beslechten en elke vorm van afwijkend gedrag bestrijden. De buurtmeesters mochten dan ook mensen uit hun straat laten verwijderen. Mede hierdoor werkte het systeem van sociale controle in de Nederlandse steden goed. Een belangrijke rol speelde ook het intensieve sociale leven in de achttiende-eeuwse West-Nederlandse steden, zoals de Jordaan in Amsterdam. Tegenover een grote onzekerheid en machteloosheid ten opzichte van de natuur stond nog een sterke band met buurtgenoten. Men leefde met alle belangrijke gebeurtenissen mee, een bruiloft werd door alle bewoners van een buurt gevierd en het cadeau voor het bruidspaar door middel van een collecte opgebracht.

Op het platteland, waar de omvang van de dorpsgemeenschap zo veel kleiner was dan in de steden, zal de tolerantie onder toezicht een informeler karakter hebben gehad en misschien ook beter hebben gewerkt.

1.14 Het klassieke gezin

Lange tijd heeft men gedacht dat het wankel demografische evenwicht er toe leidde dat men in deze vroegmoderne samenleving in een ander gezinsverband leefde dan daarna. De hoge mortaliteit, de onzekere levensomstandigheden en de economische beperkingen zouden de meeste mensen hebben gedwongen in grote families bij elkaar te wonen. Echtparen bleven in het ouderlijk huis van één van beiden wonen met hun eigen jonge kinderen. In een dergelijk huishouden voedden verschillende volwassenen de jongeren op. Overdag hielden de grootouders zich met hen bezig, 's avonds werd de opvoeding weer door de ouders overgenomen.

Het is nu wel duidelijk dat dergelijke *extended families* of 'familiegezinnen' een uitzondering waren, zeker in Nederland en Engeland. Mensen in Noordwest-Europa woonden vaak al vanaf de vijftiende eeuw in 'kerngezinnen', gezinnen van ouders met hun kinderen, zonder inwonende verwanten. Deze samenlevingsvormen die later in de vroegmoderne tijd ook in Frankrijk en Duitsland veel voorkwamen, waren betrekkelijk klein. Ooms en tantes, grootouders en andere familieleden woonden apart in hun eigen huis. Het kerngezin was, net als de hoge huwelijksleeftijd en het relatief grote aantal ongehuwden, een verschijnsel dat typerend was voor West-Europa en dat elders, behalve bij de blanke kolonisten in andere werelddelen, niet bestond.

Toch waren er wel verschillen in de mate waarin het kerngezin in de vier landen voorkwam. Aan de rand van het totale gebied, in het zuidwesten van Frankrijk en het oosten van het Duitse rijk, namen de percentages af. Regionale verschillen waren eveneens belangrijk, waarbij specialisatie in de productie samenging met een hoog aantal kerngezinnen. Zo bestond in de dorpen van het Oost-Nederlandse Salland, waar

men akkerbouw bedreef, in het midden van de achttiende eeuw 69 procent van de huishoudens uit een kerngezin, tegen 82 procent in de veeteeltgebieden van diezelfde streek. Datzelfde gold ook voor steden: in Leiden bijvoorbeeld waar het overgrote deel van de bevolking in de textiel werkte, bedroeg het aandeel van de kerngezinnen in diezelfde periode bijna 99 procent.

Mensen woonden in gezinnen, die door de grote sterfte en het relatief hoge aantal geboorten nogal eens van samenstelling veranderden. Bovendien werkte in het huishouden, bestaande uit gezinsleden en eventueel mensen die daar niet toebehoorden, soms personeel dat eveneens vaak wisselde. Beide kenmerken golden vooral voor het platteland, in de stad waren minder kinderen en minder personeelsleden, zoals in tabel 1.8 valt te constateren.

Tabel 1.8
Samenstelling van huishoudens in Nederland, zeventiende en achttiende eeuw

	Krimpenerwaard 1622	Leiden 1749	West-Brabant 1750
volwassenen	1,8	1,7	1,6
kinderen	2,7	1,4	2,2
verwanten	0,1	0,0	0,2
personeel	0,2	0,2	0,8
kostgangers	0,1	0,3	0,1
huishoudensgrootte	4,9	3,6	4,9

Bron A.M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500–1800' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden V* (Haarlem 1980) 162; D.J. Noordam, 'Bevolking, huishouden en gezin in Leiden in 1749' in: H.A. Diederiks ed., *Een stad in achteruitgang* (Leiden 1978) 114.

Tabel 1.8 toont duidelijk dat de stad Leiden in 1749 een tekort had aan kinderen. Een aantal van 1,4 per gezin was niet voldoende om een volgende generatie even groot te laten worden. Op het platteland van de Krimpenerwaard en West-Brabant, beide in West-Nederland gelegen, bestond daarentegen een overschot. Waarschijnlijk had men, zoals op het Engelse platteland, de arbeidskracht van de eigen kinderen hard nodig. De inwonende verwanten waren de oma's en de ooms die in Leiden nauwelijks voorkwamen, maar evenmin talrijk waren in de beide plattelandsgebieden die op veeteelt waren gespecialiseerd. De verschillen in aantal personeelsleden duiden er op, dat in de agrarische samenleving soms meer inwonende knechten en dienstmeiden waren te vinden. Een typisch kenmerk van het stedelijke huishouden was de aanwezigheid van kostgangers, meestal arme mensen die te weinig geld hadden om zelfstandig een eigen huis te bewonen.

Ook in het buitenland kwamen kleine gezinnen voor. Zo telden zij in Tourouvre in 1695 3,7 leden. Maar vaak waren de gezinnen groter, zoals

in Engeland waar het gemiddelde in de vroegmoderne tijd steeds rond 4,75 schommelde.

In dit kerngezin en het huishouden waarvan het deel uitmaakte, was kleinschaligheid dus één van de belangrijkste trekken. Hetzelfde was het geval voor de directe omgeving waarin men leefde.

1.15 Partnerkeuze

De factoren die de keuze van de huwelijkspartner bepalen, zijn in elke maatschappij van groot belang. In de vroegmoderne samenleving streefde men hierbij naar endogamie, men wilde dus trouwen met iemand van ongeveer dezelfde achtergrond. Schrijvers in de zeventiende en achttiende eeuw stelden dat de kans op een goed en succesvol huwelijk het grootst was, als man en vrouw hetzelfde geloof hadden, uit een zelfde beroepssector en welstandsgroep afkomstig waren. Er bestonden ook nog andere vormen van endogamie, zoals de leeftijd en woonplaats. Het was uiteraard niet mogelijk met iemand te trouwen die gelijk was op elk van deze gebieden. Men moest dus een keuze maken, zeker als er meer factoren dan deze vijf een rol speelden.

Eeuwout Eeuwoutsz. Prins en zijn gezin. In de hogere kringen was het huwelijk een belangrijk middel om economisch en sociaal kapitaal van de ene generatie op de andere in stand te houden.

In de vroegmoderne samenleving golden bij het uitzoeken van een partner twee mogelijkheden. Bij welgestelde groepen, zoals adel en patriciaat, werden de beslissingen door de beide families soms al genomen als het toekomstig echtpaar erg jong was. Omdat dynastieke en economische belangen vaak van groter gewicht waren dan de voorkeur van het meisje of de jongen, bepaalden deze factoren wie met wie trouwde. Soms was een huwelijk niet alleen een zaak van de ouders maar ook van andere mensen omdat een 'verkeerde' keuze het voortbestaan van de gemeenschap in gevaar kon brengen. Maar de jongen en het meisje konden meestal wel een door hen niet gewenste partner afwijzen. Ook voor andere groepen waren economische factoren van groot belang. Zo trouwden boeren in deze samenlevingen vaak met boerendochters.

Onder de stedelijke middengroepen in Engeland en Nederland bestond een andere situatie. Hier kozen de jongeren zelf en hadden de ouders een vetorecht op de keuze. De huwbare mannen namen meestal wel een vrouw met dezelfde religieuze achtergrond, maar soms iemand uit een andere beroepsgroep of welstandsklasse. In Engelse dorpen en in de Franse stad Tourouvre kwam een huwelijk met iemand met dezelfde economische achtergrond frequent voor. Maar bij een dergelijke partnerkeuze moest men vaak met iemand uit een andere plaats trouwen. In Duitsland was endogamie naar herkomst belangrijk, vooral op het platteland en bij gewone mensen. Welke factoren men het zwaarst liet wegen hing ook af van de doeleinden van het huwelijk. Als onderlinge steun belangrijk werd geacht, zoals in de protestantse samenlevingen van Engeland en Nederland, zal liefde meestal een onmisbare voorwaarde bij de keuze zijn geweest. Stond het krijgen van kinderen voorop dan speelde deze factor misschien in het geheel niet.

1.16 Rolpatronen

De vrijere partnerkeuze in Nederland en Engeland had eveneens gevolgen voor de rolpatronen. Bij de middengroepen in deze samenlevingen zijn in de zeventiende en achttiende eeuw voorbeelden te vinden van een zekere gelijkberechtiging tussen de echtgenoten, ook al was de man het hoofd van het gezin. De beslissingen over de toekomst van de kinderen, over nieuwe investeringen, over de aankoop van goederen werden vaak in onderling overleg genomen. Vele reizigers in het zeventiende-eeuwse Nederland verbaasden zich over de sterke positie van de vrouw, waarvan ze dan natuurlijk ook vonden dat die zich 'onvrouwelijk' gedroeg. Want deze vrouwen beschikten over een sterk wapen, namelijk de mogelijkheid om te scheiden. Maar veel vaker dan deze formele ontbinding van het huwelijk kwam hier de scheiding van tafel en bed voor. Zo steeg vooral onder de armere groepen in Leiden het aantal scheidenden in de achttiende eeuw sterk. Na het uitspreken van deze vorm van echtscheiding werd de vrouw weer handelingsbekwaam. De kinderen werden meestal aan haar toegewezen, terwijl de man voor hun onderhoud moest zorgen en soms ook aan zijn 'gesepareerde' vrouw alimentatie moest betalen.

In het erfrecht werd de vrouw eveneens beter behandeld in het westen van Nederland dan in andere landen (de Engelse koloniën in Amerika uitgezonderd). Het was regel dat de weduwe na de dood van haar man diens bezit erfde. Zij moest dan slechts een klein deel ervan aan de kinderen uitkeren. Vrouwen traden in deze samenleving soms op als hoofd van het gezin, niet alleen in de stad, maar ook op het platteland. Omdat het gezin behalve een samenlevingsvorm en een consumptie-eenheid, tegelijkertijd een productie-eenheid vormde, had de vrouw economisch gezien eveneens een belangrijke positie. Dit was minder het geval in Engeland, waar het erfrecht niet zo gunstig was voor de vrouw. Echtscheiding kon hier alleen op verzoek van de man gebeuren, hoewel de procedure (via een wet) moeilijk was. Maar de positie van de vrouw in Engeland was weer beter dan in Frankrijk en Duitsland. In deze beide continentale landen hadden vrouwen in het gezin een economisch onmisbare functie, maar werden ze niet altijd als zodanig gewaardeerd. In de rangorde van de leden van het huishouden kwamen de Franse en Duitse vrouw vaak na haar zoon en soms na de knecht.

Toch was zelfs in Nederland de positie van vrouwen minder gunstig dan die van mannen. Een verbetering ervan trad ook daar in deze periode niet op. Een extreme oplossing voor het niet accepteren van de achterstelling vonden vrouwen door een mannenrol aan te nemen, door als man verkleed in dienst te gaan als soldaat of matroos.

De zelfstandigheid van kinderen was, zoals al bij de partnerkeuze bleek, in Frankrijk en Duitsland minder groot dan in Engeland en Nederland. In de beide Noordwest-Europese landen werd het kind al

De positie van de Engelse vrouw was in de zeventiende eeuw betrekkelijk gunstig wat blijkt uit het feit dat zij zit en niet zoals de kinderen staande moet eten.

vroeg als een jong mens met eigen kenmerken beschouwd. Deze houding viel vaak samen met de zorg en liefde waarmee men kinderen behandelde. Elders zag men het kind als een kleine volwassene die zich alleen van ouderen onderscheidde omdat het lichamelijk en geestelijk nog weinig ontwikkeld was.

1.17 Normen en waarden

Het is opmerkelijk dat de samenlevingen in de vroegmoderne tijd er goed in slaagden zich aan de regels van het West-Europese huwelijkspatroon te houden. Zelfs in periodes met een vrijere seksuele moraal, zoals de zeventiende eeuw, raakten mensen niet losgeslagen.

Het gezin was een belangrijk instrument bij het overdragen van waarden. Hier leerden kinderen een beroep maar ook normen waardoor ze wisten hoe ze zich hadden te gedragen. Het onderwijs had eveneens een taak om waarden over te dragen. Daarnaast was de rol van de samenleving, zoals al eerder aan de orde kwam, ook van groot belang op dit terrein.

Maar afwijkingen van wat fatsoenlijk was kwamen natuurlijk wel voor. Vooral het overtreden van regels van moraal en seksualiteit werd streng aangepakt. Vaak trad de wereldlijke overheid hier als bestraffer op. Zo werden in Stockach in het uiterste zuiden van Duitsland in de achttiende eeuw drie jongens wegens het hebben van buitenechtelijke seks, onthoofd. In andere plaatsen was het strafrecht ook een belangrijk, zij het minder ingrijpend, middel om mensen op het gewenste pad te houden. In Somerset in het zuidwesten van Engeland trad men in de zeventiende eeuw tegen ongewenste seksualiteit streng op. Hier kon een ongetrouwde moeder drie verschillende straffen krijgen, waaronder een openbare bekentenis of gevangenisstraf. Meestal werd zo'n vrouw echter geselsd. Ook de kerkelijke overheden hadden een taak bij het handhaven van de normen. Zij konden straffen opleggen aan mensen die hun zonden hadden opgebiecht of aan wie ze het jaarlijkse huisbezoek brachten.

Verschillende regelingen kwamen in de zestiende eeuw tot stand om het huwelijk in goede banen te krijgen. Dat gebeurde voor rooms-katholieken op het Concilie van Trente (1563) en voor de bevolking in het westen van Nederland bij de Politieke Ordonnantie uit 1580 waar overspel en samenwonen werd verboden. In Opper Beieren mochten alleen mensen met enig (toekomstig) bezit een huwelijk sluiten.

De afwijking van de heersende norm werd niet alleen door de overheid maar ook door de jeugd zelf afgestraft. In de zestiende eeuw kwamen vooral in Frankrijk jongeren in actie als de lokale huwelijksmarkt werd verstoord. Dat kon het geval zijn wanneer een oude, rijke man een jong meisje tot een huwelijk dwong of als een vreemdeling een trouwbelofte deed aan een plaatselijke schone. De jongeren maakten bij wijze van waarschuwing ketelmuziek (charivari) voor het huis van de schuldlige. Soms ging men, als een meisje zwanger was op de trouwdag, er toe

over mest voor de deur van het huis van de verwekker te kruien.

Toch liet men ongehuwde jongeren een zekere vrijheid op moreel gebied. Want sommigen hadden seksuele contacten, die echter door de aard ervan niet tot zwangerschap leidden. Het ging dan om nachtvrijen, waarbij de jongen en het meisje de nacht in hetzelfde bed doorbrachten zonder tot geslachtsgemeenschap te komen, om prostitutie, homoseksualiteit, bestialiteit of masturbatie.

De normen werden niet overal in West-Europa met dezelfde strengheid gehandhaafd. In steden was men vrijer dan op het platteland. De sterke urbanisatie verklaart mede dat men in de Noordwest-Europese landen minder streng optrad dan in de beide continentale.

1.18 Conclusie

In de vroegmoderne maatschappij betekende een grote bevolking vaak ook een aanzienlijke macht. Een aanzienlijk aantal inwoners, in absolute zin of in relatieve zin (dus per km²), maakte het een staat mogelijk oorlogen te voeren en landen te veroveren. De vele conflicten die Duitsland, Engeland en Frankrijk in de zeventiende eeuw uitvochten, waren hiervoor een aanwijzing. De beide laatste staten waren, evenals Nederland, belangrijke kolonisatoren. Doordat koloniën in die tijd meestal geen volksplantingen maar handelsnederzettingen waren, was het aantal mensen dat nodig was om het koloniale apparaat draaiende te houden, minder groot dan in de negentiende eeuw. Maar het vervoer uit en naar deze vestigingen kostte veel mensen het leven, vanwege de lange afstand die moest worden afgelegd en de slechte voedselvoorziening aan boord van de schepen.

De bevolkingsgroei op het platteland was, doordat zij een overschot leverde, ook belangrijk omdat hiermee een stedelijke samenleving kon worden opgebouwd. De sterftecijfers in de vroegmoderne steden waren hoger dan de geboortecijfers. Omdat in elk van de vier landen het aantal inwoners groeide, nam de bevolkingsdichtheid toe. De groei van de metropolen was zeer aanzienlijk.

Aan de andere kant betekende een te grote bevolking onmacht. Als de productiestijging geen gelijke tred hield met de bevolkingsgroei, dreigde overbevolking. Daardoor zouden volgens Robert Malthus de *positive checks* hun effect doen gelden en de bevolking treffen met epidemieën, bestaanscrises en oorlogen. Elk van deze drie rampen kon de West-Europese bevolking nog tot het midden van de achttiende eeuw overkomen. Beter was het om de *preventive checks* hun werk te laten doen. Dit betekende dat mensen zelf maatregelen troffen om niet te veel kinderen te krijgen.

Het demografische grondpatroon vertoonde in deze vier samenlevingen dezelfde trekken. Men trouwde pas als het bedrijf van de ouders kon worden overgenomen, wanneer deze te oud waren, één van beiden was overleden of de andere kinderen het huis hadden verlaten. Ook als een man zijn beroep niet als hoofd van een bedrijf uitoefende, moest hij

toch voldoende geschoold zijn en genoeg kapitaal achter de hand hebben om een gezin te kunnen stichten en te onderhouden. De verschillen in de leeftijd waarop de mannen trouwden, zijn veelal te verklaren uit de hoogte van de investeringen die nodig waren om een bepaald beroep uit te oefenen.

Het huwelijk vormde een instrument om de omvang van het kindertal en daarmee de bevolkingsgroei te regelen. Het belangrijkste kenmerk van dit West-Europese huwelijkspatroon was een hoge leeftijd bij het sluiten van het eerste huwelijk. Mannen waren dan enkele jaren ouder dan hun vrouwen, terwijl men op het platteland later trouwde dan in de stad. Het permanente celibaat was een middel om de bevolkingsontwikkeling bij te sturen, maar het werd vooral ingezet om de gevolgen van een plotseling opgetreden sterfte op te lossen. De huwelijksleeftijd was constanter en daarom juist van belang voor de ontwikkeling op langetermijn.

In West-Europa werden tussen 1550 en 1750 nauwelijks kinderen buiten het huwelijk geboren. Het demografische systeem was kennelijk zo effectief en de sociale controle zo sterk, dat de meeste mensen de hoge huwelijksleeftijd, het grote aantal ongehuwden en het gegeven dat kinderen alleen in een gezin behoorden te worden geboren, accepteerden.

In de fertiliteit werd meestal niet ingegrepen. Het totaal aantal kinderen bedroeg gemiddeld vier tot zes en grote gezinnen waren een uitzondering. Slechts enkele elitegroepen pasten betrekkelijk consequent geboortebeperking toe. Soms zijn van deze regeling van het kindertal ook voorbeelden te vinden in de stad of op het platteland.

Ook de sterftcijfers waren hoog en deze grote mortaliteit werd vooral veroorzaakt door het vroegtijdig overlijden van vele jonge kinderen en speciaal van zuigelingen. Toch trad er als gevolg van de verbeterde voedselsituatie in de achttiende eeuw langzamerhand een vermindering op van de exogene sterfte, waardoor mede het sterftcijfer daalde. Als gevolg daarvan zou de beperkte bevolkingsgroei die tot dan toe was opgetreden, kunnen overgaan in een snelle stijging. Hoe men dit nieuwe probleem probeerde op te lossen – ombuiging van de structuur door veranderingen in het huwelijk, een oplossing met behulp van het West-Europese huwelijkspatroon, door nieuwe elementen daaraan toe te voegen, door veranderingen op economisch gebied – komt in het tweede deel van dit boek (de industriële samenleving) ter sprake.

In het demografische systeem van West-Europa waren, ondanks de vele overeenkomsten die er bestonden in de kerncijfers en de kenmerken van actief demografisch gedrag, toch wel verschillen tussen de samenlevingen. Er kan een tweedeling worden gemaakt tussen Noordwest-Europa, Engeland en (het westen van) Nederland, en de beide andere continentale mogendheden, Frankrijk en Duitsland. In het sterfjepatroon op kortetermijn zijn deze verschillen goed zichtbaar. Zowel Frankrijk als Duitsland werden betrekkelijk vaak geteisterd door epidemieën en bestaanscrises, waarvan de oorzaak in beide gevallen in de lage en slechte voedselproductie lag. In Engeland en Nederland

kwam dit soort sterfte minder voor, dankzij een betere organisatie van de agrarische productie en distributie. Op het continent lijkt ook de rol van de derde soort sterftecrisis op kortetermijn, die van de oorlog, groter te zijn geweest. Deze staten hadden hoge geboorte- en sterftcijfers. In dit *high-pressure* demografisch systeem bleven de *positive checks* nog lang werken. Noordwest-Europa kende relatief lage sterfte- en geboortecijfers: hier bestond een *low-pressure* demografisch systeem, waarin de *preventive checks* een belangrijke rol speelden.

De beide Noordwest-Europese staten waren meer geurbaniseerd dan de twee andere. Dat betekende een sterkere specialisatie op het gebied van de arbeid, omdat de sectoren van nijverheid en handel omvangrijker waren dan in de continentale samenlevingen. Een hogere urbanisatiegraad bracht wel een hoog sterftcijfer met zich mee en een sterfteoverschot. Daarom was het noodzakelijk dat zich voortdurend immigranten in de steden vestigden. Deze geografische mobiliteit van mensen die vaak van verder dan de directe omgeving kwamen, ging in Nederland en Engeland met een opener mentaliteit gepaard. Frankrijk en Duitsland waren meer agrarisch en minder gespecialiseerd. Ook in de structuur van de gezinnen en huishoudens kwamen deze factoren tot uiting. Men leefde hier vaker – maar dat betrof zelden de meerderheid van de bevolking in deze landen – in grotere huishoudens dan in Noordwest-Europa. In de continentale samenlevingen was de invloed van de ouders groot, zowel bij de partnerkeuze als in het pas gevormde gezin. De hiërarchische opbouw binnen het gezin was hier dan ook sterker.